

Andrzej Chmiel

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID: 0000-0002-8577-1183

andrzej.chmiel@umcs.pl

Prawo oskarżonego do obrony a dowód z przesłuchania niewolnika w rzymskim procesie karnym

ABSTRAKT

W niniejszym artykule przedstawiono zagadnienie prawa oskarżonego do obrony w świetle wyrażonego – zarówno w tekstach nieprawnych, jak i w pismach jurystów okresu klasycznego oraz w konstytucjach cesarskich – zakazu przesłuchań niewolników na rzecz pana (*quaestio de servis pro domino*). Wykazano, że zakaz ten stanowił dość ciekawe rozwiązanie procesowe, które w rzeczywistości nie wykluczało w zupełności prawa oskarżonego właściciela do obrony podczas procesu karnego. Zeznania niewolnika, którego przesłuchania domagał się jego pan w ramach szeroko pojętego *iudicium publicum*, były traktowane jako dowód subsydiarny (posiłkowy). Dopuszczalność dowodu z przesłuchania niewolnika *pro domino* została pozostawiona dyskrecjonalnej władzy sędziego, której zakres został jednak w takim przypadku w ustawowy sposób określony. Z pozoru restrykcyjne rozwiązania procesowe dotyczące dopuszczalności zeznań niewolników, wprowadzane w sprawach karnych w prawie rzymskim w różnych okresach historycznych, nie stały w sprzeczności z naczelnymi zasadami procesowymi wypracowanymi przez Kwirytów na przestrzeni wieków, a znanymi po dziś dzień.

Słowa kluczowe: rzymski proces karny; oskarżony; prawo oskarżonego do obrony; dowód z przesłuchania niewolnika; *quaestio de servis pro domino*

WPROWADZENIE

Rzymski proces karny był zdominowany przez szczególną kategorię uczestników, jakimi byli niewolnicy (*servi*). *Servi* stanowili z jednej strony wyjątkowe źródło dowodowe, bardzo cenne, od którego można było dowiedzieć się niekiedy jedynych informacji na temat przestępstwa popełnionego przez ich pana, a z drugiej rzecz, która była własnością tego ostatniego¹. Następstwem tego, że niewolnik był własnością swego pana, był obowiązujący w procesie rzymskim zakaz przesłuchań niewolnika przeciwko swemu panu (*quaestio de servis contra dominos*) bez zgody tego ostatniego. Przywołana zasada procesowa obowiązywała w procesie rzymskim (zarówno karnym, jak i cywilnym) od najdawniejszych czasów². Stanowiła naturalne następstwo istniejącego w państwie rzymskim systemu społecznego, którego

¹ Na temat sytuacji prawnej niewolników w rzymskim prawie karnym zob. zwłaszcza: P. Del Prete, *Le responsabilità dello schiavo nel diritto penale romano*, Bari 1937; M. Kaser, *Zur Kriminalgerichtsbarkeit gegen Sklaven*, „Studia et Documenta Historiae et Iuris” 1940, vol. 6(2), s. 357 i n.; O.F. Robinson, *Slaves and the Criminal Law*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1981, vol. 98(1), s. 213 i n. Ostatnio w polskiej literaturze romanistycznej na ten temat zob. K. Amielańczyk, *Slave as a Subject of Legal Protection in the Roman Public Criminal Law: A Contribution to the Discussion on the Situation of Slaves in the Roman State*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, vol. 29(5), s. 11–27; P. Kołodko, *A Few Remarks on Slaves and Criminal Law: Deliberations Based on D. 48,2,12,4*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, vol. 29(5), s. 117–131. Na temat niewolników jako uczestników (w szczególności jako świadków) w rzymskim procesie karnym zob. U. Steck, *Der Zeugenbeweis in den Gerichtsreden Ciceros*, Frankfurt am Main 2009, s. 150–172; M. Dyjakowska, *The Evidence Given by Slaves in the Trials of crimen maiestatis*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, vol. 30(2), s. 125–138.

² Cic. p. Rosc. Am. 41,120: *In dominos quaeri de servis iniquum est*; Cic. p. Deiot. 1,2–3: *Nam cum more maiorum de servo in dominum ne tormentis quidem quaeri liceat*; Cic. p. Mil., 22,59: *De servis nulla lege quaestio est in dominum nisi de incestu, ut fuit in Clodium*. Zob. T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, s. 412; W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, s. 88.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

jednym z filarów była instytucja niewolnictwa. O ile przywołany zakaz przesłuchania niewolnika przeciwko swemu panu (*quaestio de servis contra dominos*³) stanowił zupełnie naturalne rozwiązanie procesowe, potwierdzone licznymi konstytucjami cesarskimi, o tyle przywołany już w pismach jurystów z okresu klasycznego zakaz przesłuchań niewolników *pro domino*, a więc na rzecz pana (o którym będzie mowa w tym opracowaniu), stanowił dość ciekawe rozwiązanie, które ograniczało prawo oskarżonego właściciela do obrony.

W niniejszej pracy wykazano, że zakaz ten stanowił dość ciekawe rozwiązanie procesowe, które w rzeczywistości nie wykluczało w zupełności prawa oskarżonego właściciela do obrony podczas procesu karnego. Z kolei z pozoru restrykcyjne rozwiązania procesowe dotyczące dopuszczalności zeznań niewolników, wprowadzane w prawie rzymskim w różnych okresach historycznych, nie stały w sprzeczności z naczelnymi zasadami procesowymi wypracowanymi przez Kwirytów na przestrzeni wieków, a znanymi po dziś dzień.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, od kiedy omawiany zakaz przesłuchań niewolników *pro domino* zaczął obowiązywać w rzymskim procesie karnym. Dość ciekawa wzmianka na ten temat została zawarta w przekazie Tacyta dotyczącym procesu Pizona oskarżonego o otrucie Germanika:

Tac. Ann. III,14: *Defensio in ceteris trepidavit; nam neque ambitionem militarem neque provinciam pessimo cuique obnoxiam, ne contumelias quidem adversum imperatorem infitiri poterat: solum veneni crimen visus est diluisse, quod ne accusatores quidem satis firmabant, in convivio Germanici, cum super eum Piso discumberet, infectos manibus eius cibos arguentes. quippe absurdum videbatur inter aliena servitia et tot adstantium visu, ipso Germanico coram, id ausum; offerebatque familiam reus et ministros in tormenta flagitabat. sed iudices per diversa implacabiles erant, Caesar ob bellum provinciae inlatum, senatus numquam satis credito sine fraude Germanicum interisse. scripsissent expostulantes, quod haud minus Tiberius quam Piso abnuere*⁴.

Z przekazu historyka wiadomo, że w tej sprawie dowód z przesłuchania niewolników *pro domino* nie został dopuszczony. Zdaniem W.W. Bucklanda w omawianym okresie zakaz *quaestio de servis pro domino* jeszcze nie obowiązywał⁵. Na podstawie relacji Tacyta trudno w jednoznaczny sposób stwierdzić, czy już w 20 r. n.e. takie rozporządzenie obowiązywało jako powszechna zasada procesowa. Przywołana sprawa była rozpatrywana przed senatem, a ten

³ Por. P. Del Prete, *Quaestio de servis contra dominos*, „Annali semin giur. – econom.” 1933, no. 2, s. 90–106. Ostatnio w polskiej literaturze romanistycznej na temat tego zakazu w rzymskim procesie karnym zob. E. Loska, *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, nr 3, s. 449 i n.; eadem, *Inconvenient Witnesses: Testimonies of Slaves in a Criminal Trial During the Republic and the Principate*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, vol. 30(1), s. 197–204.

⁴ Tacyt, *Dzieła*, t. 1, przeł. S. Hammer, Warszawa 1957, s. 174: „Obrona była na ogół chwiejna, bo Pizon nie mógł zaprzeczyć ani zabiegów wśród wojska, ani wydania prowincji na łup największych łotrów, ani nawet obelg miotanych na naczelnego wodza; jedynie, jak się zdawało, zarzut trucicielstwa osłabił, gdyż nawet oskarżyciele nie mogli dostatecznie uzasadnić twierdzenia, że Pizon na ucztach u Germanika, wyższe od niego miejsca zajmując, zatrął mu własnoręcznie potrawę. Wszak wydawało się niedorzeczne, żeby wśród obcych niewolników, w oczach tylu przytomnych i wobec samego Germanika mógł się na to odważyć. Nadto oskarżony ofiarował do przesłuchania swą czeladź i żądał, aby wzięto na tortury tych, którzy przy stole obsługiwali. Lecz sędziowie z rozmaitych przyczyn byli nieubłagani: Cezar z powodu wydania prowincji wojny, senat, ponieważ nigdy nie mógł dostatecznie uwierzyć, że Germanik bez zdrady zginął... napisali żądając, czemu jednak zarówno Tyberiusz, jak Pizon odmówił”.

⁵ W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 88.

model procesu rządził się nieco innymi regułami niż proces zwyczajny i nadzwyczajny⁶. Jedno nie ulega wątpliwości – Tacyt nie traktuje w swym przekazie decyzji sędziów jako przejawu złamania prawa. Wspomina jedynie, że „sędziowie byli nieubłagani”, ale nie wynika z relacji historyka, iż nie mieli oni prawa do tego, aby w takiej sytuacji dowodu nie dopuścić.

PRAWO OSKARŻONEGO DO OBRONY A DOWÓD Z PRZESŁUCHANIA NIEWOLNIKA W REPUBLIKAŃSKIM PROCESIE KARNYM

Ciekawy materiał źródłowy w zakresie omawianej kwestii (zakazu *quaestio de servis pro domino*) zawiera mowa Cycerona *pro Roscio Amerino*. W niniejszej sprawie ojciec oskarżonego Roscjusza został zamordowany przez dwóch krewnych, którzy następnie za pośrednictwem Chrysogonusa, wpływowego wyzwolenca Sulli, nanieśli jego imię na listę proskrypcyjną. Chrysogonus kupił jego dobra za bezcen, a młodego Roscjusza postanowił pozbyć się poprzez „mord sądowy”, oskarżając go – z pomocą zarobkowego oskarżyciela Erucjusza – o morderstwo swego ojca⁷. Omawiany proces toczył się przed *quaestio de sicariis*⁸. Ciceron podkreślał w swej mowie, że oskarżony żądał przesłuchania swych niewolników, lecz z racji tego, iż ci nie należeli już do niego, jego prośba nie mogła zostać zrealizowana, co potwierdza poniższa relacja:

Cic. p. Sex. Rosc. Amer. 28,77–78: *O, di immortales, rem miseram et calamitosam! Quid? In tali crimine quod innocenti saluti solet esse ut servos in quaestionem polliceatur, id Sex. Roscio facere non licet? Vos qui hunc accusatis omnis eius servos habetis; unus puer victus cotidiani administer ex tanta familia Sex. Roscio relictus non est. Te nunc appello, P. Scipio, te, M. Metelle; vobis advocatis, vobis agentibus aliquotiens duos servos paternos in quaestionem ab adversariis Sex. Roscius postulavit; meministisne T. Roscium recusare? Quid? ei servi ubi sunt? Chrysogonum, iudices, sectantur; apud eum sunt in honore et in pretio. Etiam nunc ut ex eis quaeratur ego postulo, hic orat atque obsecrat. [78] Quid facitis? cur recusatis?*⁹

⁶ Na temat zasad charakterystycznych dla postępowania toczącego się przed senatem rzymskim jako organem jurysdykcyjnym zob. F. De Marini Avonzo, *La funzione giurisdizionale del senato romano*, Milano 1957; J. Bleicken, *Senatsgericht und Kaisergericht. Eine Studie zur Entwicklung des Prozessrechts im frühen Prinzipat*, Göttingen 1962; F. Arcaria, *Senatus censuit. Attività giudiziaria ed attività normativa del senato in età imperiale*, Milano 1992; idem, *Diritto e processo penale in età Augustea. Le origini della cognitio criminale senatoria*, Torino 2009; A. Chmiel, *Proces katylinarczyków jako przykład rzymskiego „procesu politycznego”*, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015, s. 47 i n. Por. idem, *Przykład zastosowania s.c. Silanianum, czyli o tym, dlaczego rzymska iustitia stawała się niekiedy okrutna*, [w:] *Przemoc w świecie starożytnym. Źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017, s. 299–310.

⁷ Szerzej na temat tego procesu zob. J.H. Freese, *Pro Roscio Amerino*, London 1967, passim; K. Amielańczyk, *Cicero, pro Roscio Amerino – rzymski proces o zabójstwo*, „Biuletyn LTN. Humanistyka” 1993, nr 1, s. 47 i n.

⁸ Zob. K. Amielańczyk, *Cicero...*, s. 49 i n.

⁹ Cyt. za: Cicero, *Pro Publio Quinctio. Pro Sexto Roscio Amerino. Pro Quinto Roscio Comoedo. De Lege Agraria I., II., III.*, transl. J.H. Freese, London 1961, s. 191: „O immortal gods, what a misfortune! What a calamity! That which, as a rule, in accusation of such a kind, proves the salvation of an innocent man – the offer to put his slaves on the rack – is not permitted to Sextus Roscius! You, the accusers of my client, have in your possession all his slaves; out of numerous a household, not even a single boy has been left to attend to his daily meals. I now appeal to you, Publius Scipio, and to you, Marcus Metellus: when you were supporting him and acting on his behalf, did he not several times demand two of his father’s slaves from his adversaries for the purpose of putting them to the torture? do you not remember that Titus Roscius refused? Well? where are those slaves? Gentlemen, they are in the suite of Chrysogonus, by whom they are highly esteemed and valued. Even now, I demand that they be put to the question, my client begs and entreats you. [78] What are you about? Why do you refuse?”.

W literaturze przekaz ten jest przywoływany jako przykład potwierdzający, iż jeszcze w czasach Cyncerona oskarżeni mogli powoływać przed sądem swych niewolników jako świadków, aby w ten sposób móc oczyścić się ze stawianych przeciwko nim zarzutów¹⁰.

Zdaniem L. Schumachera omawiany przypadek wbrew pozorom wcale nie świadczy o tym, że w czasach Cyncerona nie obowiązywał jeszcze zakaz przesłuchań niewolników *pro domino*. Według tego badacza całą sytuację i żądanie Rosciusza należy odnieść nie tyle do republikańskiego procesu karnego (publicznego), ile do *iudicium domesticum*¹¹. Zdaniem L. Schumachera w pierwszej kolejności Cynceronowi nie chodziło wcale o udowodnienie niewinności swojego klienta, lecz o wykreowanie jego naturalnego *pietas* (przywiązania do rodziców)¹². Chcąc spełnić swój synowski obowiązek, młody Roscius starał się o wyjaśnienie morderstwa. Cynceron podkreśla w swej mowie, że jego klient powołałby również podejrzanych o zabójstwo niewolników do przesłuchania, gdyby w wyniku proskrypcji nie stracił dostępu do nich. Cała ta argumentacja zdaniem L. Schumachera odnosiła się zatem głównie nie do toczącego się postępowania, lecz do *quaestio domestica*, do którego nie dopuszczono Rosciusza ze względu na wyjątkowe okoliczności. Według tego badacza klucz do rozwiązania tej kwestii tkwi w wieloznaczności pojęcia *quaestio*¹³, którym to terminem z jednej strony określano czynność przesłuchania niewolników podczas procesu karnego, z drugiej zaś rozumiano go także jako tortury, które odbywały się również w ramach sądu domowego. Jego zdaniem stwierdzenie Cyncerona (Cic. pro Am. 28,77): *in tali crimine, quod innocentibus saluti solet, esse, ut servos in quaestionem polliceantur*, wcale nie oznacza, że niewolnicy powinni zostać przedstawieni przez Rosciusza sądowi w celu przeprowadzenia przesłuchania¹⁴. Przesłuchanie mogło odbyć się równie dobrze w ramach *iudicium domesticum*, przy czym spadkobierca wypełniłby w ten sposób swój obowiązek wyjaśnienia morderstwa i dzięki temu by osłabił podejrzenie, jakoby był zamieszany w zabójstwo swego ojca. Zdaniem L. Schumachera za tą drugą alternatywą przemawia fakt, że Roscius wielokrotnie – również przed rozpoczęciem procesu – żądał wydania podejrzanych niewolników. Tym samym według tego badacza mowa w obronie Rosciusza nie może być uznawana jako dowód dopuszczalności *quaestio servorum pro domino* w rzymskim procesie publicznym¹⁵. Cynceron przywoływał ten argument, gdyż chciał podkreślić prawość swego klienta, który z czystym sumieniem nie musiał się

¹⁰ Tak G. Geib, *Geschichte des römischen Criminalprozesses bis zum Tode Iustinians*, Leipzig 1842, s. 638; A.W. Zumpt, *Der Kriminalprozess der Römischen Republik*, Leipzig 1871, s. 312; T. Mommsen, *op. cit.*, s. 414; A. Ehrhardt, s.v. *tormenta*, [w:] *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, vol. 6A, Alessandria 2010, s. 1791; D. Liebs, *Der Schutz der Privatsfäre in einer Sklavenhaltergesellschaft: Aussagen von Sklaven Gegen Ihre Herren nach Römischen Recht*, „Bulletino dell Instituto di Dittito Romano” 1980, vol. 83, s. 158; U. Steck, *op. cit.*, s. 168.

¹¹ L. Schumacher, *Servus index. Sklavenverhoer und sklavenanzeige im republikanischen und kaiserzeitlichen Rom*, Wiesbaden 1982, s. 85. Na temat *iudicium domesticum* zob. szerzej: W. Mossakowski, *Iudicium domesticum w okresie republiki rzymskiej*, [w:] *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995, s. 85–97.

¹² Por. szerzej na temat strategii obrończej Cyncerona: W. Stroh, *Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*, Stuttgart 1975, s. 55 i n.; M. Varvaro, *Legittima difesa, tirannicidio e strategia difensiva nell'orazione di Cicerone a favore di Milone*, „Annali del Seminario Giuridico dell'Università degli Studi di Palermo” 2013, vol. 56, s. 215–255.

¹³ Zob. D. Mantovani, *Quaerere, quaestio. Inchiesta lessicale e semantica*, „Index. Quaderni camerti di studi romanistici” 2009, vol. 37, s. 25–67.

¹⁴ L. Schumacher, *op. cit.*, s. 86.

¹⁵ *Ibidem*.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

obawiać przesłuchania niewolników, lecz jako *pius filius* usilnie dążył do wyjaśnienia zbrodni. To było doskonałe zagranie ze strony obrońcy (Cycerona), któremu Erucjusz nie mógłby się przeciwstawić. Wezwanie przez Arpinatę w imieniu oskarżonego do wydania „jego” niewolników przez oskarżycieli broniło³¹ – i o to chodziło tu w pierwszej kolejności Cyceronowi – prawa młodego Rosciusza do spadku. Z jednej strony oskarżenie nie mogło tego żądania spełnić, inaczej Roscius zostałby albo uniewinniony, albo skazany, a obie te rzeczy nie leżały w interesie Chrysogonusa³². Z drugiej strony odmowa przez niego *quaestio* musiała wzmocnić w przysięgłych wyrażone podświadomie przez Cycerona podejrzenie, kto był właściwym zleceniodawcą zbrodni. W zasadzie należy uznać, że Cyceron nie był zainteresowany wynikami postulowanego przez siebie przesłuchania niewolników, lecz w rzeczywistości prowadził pozorną walkę, aby odciążyć przez to żądanie swego klienta i skierować podejrzenie zabójstwa przeciw oskarżeniu.

Przy okazji procesu Rosciusza L. Schumacher zwrócił uwagę na pewną prawidłowość, czy też w zasadzie regułę, jeżeli chodzi o dopuszczalność dowodu z przesłuchania niewolnika w republikańskim procesie publicznym. A mianowicie w sprawach o zabójstwo przesłuchanie niewolnika przeciwko swemu panu było niedopuszczalne¹⁶. Jednak zakaz przesłuchań według tego badacza działał także w drugą stronę. Niewolnik bowiem nie mógł zostać przesłuchany w takiej sprawie również na wniosek swego pana w jego obronie¹⁷. Takie rozwiązanie może wydawać się dziwne, ale zupełnie naturalne i słuszne chociażby z punktu widzenia obecnej we współczesnej nauce procesu karnego zasady równości stron czy też równości broni stron procesowych, które stanowią przejaw znanej nie tylko dziś, ale i procesowi rzymskiemu, zasady kontradiktoryjności¹⁸. Pan zatem w okresie republiki – idąc tokiem myślenia L. Schumachera – nie mógł się bronić przy pomocy swych niewolników, ale też nie można było wykorzystywać ich przeciwko niemu w procesie karnym. I odwrotnie, tam gdzie była możliwość przesłuchania niewolnika przeciwko panu, dawano mu możliwość obrony poprzez prawo powoływania własnych niewolników jako świadków.

Pan mógł – przynajmniej jeszcze w okresie republiki – przesłuchać niewolnika w ramach *quaestio domestica* i przedstawić jako dowód protokół z takiego przesłuchania. Trudno jednak postawić znak równości pomiędzy wiarygodnością zeznań składanych podczas takiego prywatnego przesłuchania a tego, które było dokonywane w ramach publicznego procesu¹⁹. Mogą o tym świadczyć chociażby wypowiedzi Cycerona na temat wiarygodności zeznań niewolników uzyskanych przez Sassię podczas *quaestio domestica* w procesie Kluencjusza oskarżonego o trucicielstwo²⁰.

¹⁶ Por. *ibidem*, s. 207.

¹⁷ *Ibidem*, s. 209.

¹⁸ Szerzej na temat zasady kontradiktoryjności w rzymskim procesie karnym zob. A. Chmiel, *Zasada kontradiktoryjności w rzymskim procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Prawo” 2018, z. 101, s. 42 i n. Ogólnie na temat zasad w rzymskim procesie karnym i cywilnym zob. K. Amielańczyk, *O kształtowaniu się niektórych zasad procesowych w rzymskim postępowaniu karnym okresu pryncypatu*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2007, vol. 10, s. 9 i n.; idem, *U podstaw prawa prywatnego: „Rzymski proces cywilny” i jego zasady*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2010, vol. 24, s. 157–175.

¹⁹ Por. U. Steck, *op. cit.*, s. 152. Protokół sporządzany z przesłuchania niewolnika w ramach *iudicium publicum* cechowała wyjątkowa szczegółowość. Zob. szerzej: A. Chmiel, *Immediacy principle in the Roman criminal procedure*, „Krytyka Prawa” 2016, nr 2, s. 8–9.

²⁰ Cic. *pro Cluentio*, 65, 184–185.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na to, w jaki sposób byli przesłuchiwanie niewolnicy podczas publicznego postępowania w okresie republiki. Cenna informacja na ten temat została zawarta w mowie Cicerona *pro Milone*:

Cic. *pro Mil.* 22,60: *Subito abrepti in quaestionem, tamen separantur a ceteris et in arcas coniciuntur, ne quis cum eis conloqui possit. Hi centum dies penes accusatorem cum fuissent, ab eo ipso accusatore producti sunt. Quid hac quaestione dici potest integrius, quid incorruptius?*²¹

Z relacji Arpinaty wynika, że niewolnicy, którzy mieli zeznawać jako świadkowie w trakcie procesu, byli aż do dnia procesu przetrzymywani w pojedynczych celach, tak żeby nikt nie mógł z nimi rozmawiać. Wynika z tego przekazu, że nawet oskarżyciel (przynajmniej w przypadku niewolników oskarżonego) nie miał okazji do przepytania ich, gdyż byli oni zamknięci w państwowym areszcie. Różnica w stosunku do wolnych świadków pod tym względem była uderzająca. Podczas gdy ci ostatni byli dokładnie instruowani przez stronę, która wzywała ich przed sąd, świadkowie-niewolnicy byli zamykani na klucz i pojedynczo prowadzeni na przesłuchanie. Oczywiście po wolnym świadku spodziewano się, że pomimo intensywnych kontaktów ze swoją stroną będzie zeznawał zgodnie z prawdą. Natomiast w przypadku niewolników uważano, że za mniejszą lub większą nagrodę będą oni gotowi do złożenia fałszywych zeznań. Stąd brano ich na tortury²².

Sposób, w jaki przeprowadzano przesłuchanie niewolników, miał zagwarantować prawo oskarżonego do rzetelnego procesu. Także samo przesłuchanie niewolnika nie było przeprowadzane przez strony, tzn. nie zadawały one niewolnikowi pytań ani – co najistotniejsze – nie decydowały o wyborze metod torturowania. Te kwestie leżały w gestii *quaesitora*²³. W literaturze jako otwarta pozostaje kwestia, kto wcielał się w jego rolę: Czy był to przewodniczący *quaestio*, czy też jakaś osoba bezstronna?²⁴

PRAWO OSKARŻONEGO DO OBRONY A DOWÓD Z PRZESŁUCHANIA NIEWOLNIKA W RZYMSKIM PROCESIE KARNYM OKRESU CESARSTWA

Przywołany zakaz przesłuchań niewolników *pro domino* obowiązywał w okresie prawa poklasycznego, ale najprawdopodobniej również w okresie prawa klasycznego. Potwierdza to poniższa relacja Paulusa, która została następnie potwierdzona w Digestach Justyniana:

D. 48,18,18,7 (=PS. 5,16,8a): *Servus, nec si a domino ad tormenta offeratur, interrogandus est*²⁵.

²¹ Cicero, *Pro T. Annio Milone. In L. Calpurninum Pisonem. Pro M. Aemilio Scauro. Pro M. Fonteio. Pro C. Rabirio Postumo. Pro M. Marcello. Pro Q. Ligario. Pro Rege Deiotaro*, transl. N.H. Watts, London 1958, s. 73: „They are haled off for torture without delay, and event then they are isolated and flung into separate cells, that none may hold communication with them. In this particular case, they had been in the custody of the prosecutor for a hundred days, and were then by the prosecutor himself produced. What could be more impartial or more unprejudiced than such a method of examination?”

²² Na temat powodu poddawania niewolników torturom podczas przesłuchania zob. A.W. Zumpt, *op. cit.*, s. 255.

²³ A. Ehrhardt, *op. cit.*, s. 1792.

²⁴ Zob. szerzej: A. Chmiel, *Zasada kontrydiktoryjności...*, s. 47.

²⁵ *Digesta Iustiniani. Digesta Jutyńskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, ks. VII.2, Kraków 2017, s. 125: „Niewolnik, nawet jeśli jest oddany na tortury przez właściciela, nie powinien być przesłuchany w jego sprawie o przestępstwo karane śmiercią”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Z relacji Paulusa wynika, że dowód z przesłuchania niewolnika był niedopuszczalny w sytuacji, gdy oskarżony *dominus* chciał powołać swych niewolników w charakterze świadków, aby ci swymi zeznaniami oczyścili go z postawionych przeciwko niemu zarzutów²⁶.

Podobnej treści uregulowanie zostało zawarte w jednej z konstytucji wydanych przez cesarza Dioklecjana i Maksymiana:

C. 9,41,7: *Imperatores Diocletianus et Maximianus A.A. Urbanae. Servos, qui proprii indubitate iuris tui probabuntur, ad interrogationem nec offerente te produci sineremus: tantum abest, ut et invita te contra dominam vocem rumpere cogantur*²⁷.

Przywołane przekazy potwierdzają, że w okresie poklasycznym inicjatywa dowodowa strony (w tym przypadku oskarżonego) polegająca na możliwości powołania się przez nią, we własnej sprawie, na zeznania należących do niej niewolników, została w istotnym zakresie ograniczona przez prawo.

Co ciekawe, omawiana reguła (zakaz powoływania się na zeznania własnych niewolników) obowiązywała w rzymskim procesie karnym okresu cesarstwa również *accusatora*²⁸. Wspomniał o tym Ulpian w swoim dziele *De officio proconsulis*:

D. 48,18,1,3 (*Ulpianus libro octavo de officio proconsulis*): *Ad quaestionem non esse provocandos eos, quos accusator de domo sua produxit...*²⁹

Z przywołanego przekazu wynika, że niewolnicy należący do występującego w charakterze oskarżyciela pana, podobnie jak *servi rei*, nie mogli zostać na wniosek pana poddani przesłuchaniu przy użyciu tortur w procesie karnym³⁰.

Przywołany powyżej zakaz przesłuchań niewolników *pro dominos*, a także *contra dominos*, został potwierdzony również w tytule *De testibus* Kodeksu Justyniana³¹:

C. 4,20,8 (*Idem A.A. et C.C. Deruloni*): *Servos pro domino, quemadmodum adversus eum interrogari non posse, pro facto autem suo interrogari posse non ambigitur*³².

²⁶ Zob. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 238; U. Steck, *op. cit.*, s. 168. Por. W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 88; A. Ehrhardt, *op. cit.*, s. 1791.

²⁷ Tłumaczenie za: *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, vol. 3, Books VIII–XII, based on a translation by Justice F.H. Blume, ed. B.W. Frier, Cambridge 2016, s. 2403: „We would not permit slaves, who are shown to be yours by undoubted right, to be produced for questioning even if you were to offer this. So much the less, even against your wishes, shall they be compelled to raise their voices against their owner. Posted November 1, in the consulship of Maximus, for the second time, and Aquilinus (286)”.

²⁸ Zob. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 238; A. Nogrady, *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis De officio proconsulis*, Berlin 2006, s. 242.

²⁹ *Digesta Iustiniani...*, s. 113: „[...] nie należy wzywać na tortury tych, których oskarżyciel powołał ze swojego domu”. Zob. także: PS. 5,15,1: *Suspectos gratiae testes, et eos vel maxime, quos accusator de domo produxerit vel vitae humilitas infamarit, interrogari non placuit*.

³⁰ Zob. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 238; A. Nogrady, *op. cit.*, s. 242; U. Steck, *op. cit.*, s. 169. Por. G. Geib, *op. cit.*, s. 638; D. Liebs, *op. cit.*, s. 159; L. Schumacher, *op. cit.*, s. 202, przypis 83.

³¹ Por. W.W. Buckland, *op. cit.*, s. 88; U. Steck, *op. cit.*, s. 168.

³² Tłumaczenie za: *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, vol. 2, Books IV–VII, based on a translation by Justice F.H. Blume, ed. B.W. Frier, Cambridge 2016, s. 859: „(The same Augusti and Caesars to Derulo). There is no doubt that slaves cannot be interrogated (under torture)

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Jak wynika z powyższych źródeł jurydycznych, omawiane zakazy stanowiły powszechnie obowiązujące reguły w rzymskim procesie karnym w okresie – przynajmniej późnego – cesarstwa. Nie ulega wątpliwości, że zakaz przesłuchiwania niewolników *contra dominos* stanowił naturalne następstwo faktu, iż niewolnik jako własność swego pana nie powinien być zmuszany wbrew woli swego pana do składania zeznań przeciwko niemu. Z kolei przewidziany w konstytucjach cesarskich zakaz przesłuchań niewolników *pro domino*, a więc na rzecz pana w sytuacji, gdy ten ostatni występował w procesie jako oskarżony, stanowił z jednej strony – jak mogłoby się wydawać – ograniczenie praw procesowych oskarżonego³³, zwłaszcza – jak już wspomniano – jego inicjatywy dowodowej. Z drugiej strony wydaje się, że takie rozwiązanie miało na celu wzmocnić eksponowaną także w dzisiejszej nauce procesu karnego zasadę obiektywizmu i bezstronności³⁴, czy też uczciwości, które – jak widać – również w tamtych czasach były znane, a nawet – o czym może świadczyć treść przywołanych konstytucji – (co prawda nie *expressis verbis*) w ustawowy sposób zostały wyartykułowane przez ustawodawcę.

Co ciekawe, w okresie poklasycznym także zeznania niewolników uzyskane przez pana w ramach *iudicium domesticum* nie mogły stanowić dowodu w sprawie karnej, która dotyczyła tego ostatniego, o czym świadczy treść poniższej konstytucji cesarskiej³⁵:

C. 9,41,6: *Imperator Gordianus A. Heridiano. Pridem placuit domestica servorum seu libertorum priorum vel maternorum interrogatione in causis ad dominos vel patronos pertinentibus abstinendum esse, ut neque pro his neque adversus eos in capitalibus vel pecuniariis quaestionibus veritatis vim obtinere possit, quod in confessionem ab eis fuerit deductum*³⁶.

Z powyższego rozporządzenia wynika, że na podstawie reskryptu cesarza Gordiana zostały zakazane domowe przesłuchania niewolników oraz wyzwolenców, a uzyskane podczas takich prywatnych śledztw zeznania dotyczące ich właścicieli lub patronów nie mogły zostać wykorzystane ani przeciwko, ani też na ich (panów i patronów) korzyść zarówno w sprawach karnych, jak i w sprawach cywilnych³⁷. *Princeps*, wydając w 240 r. przywołany akt prawny, zakazał przeprowadzania *quaestio domestica* oraz uznał, że uzyskane podczas nich protokoły przesłuchań nie mają żadnej wartości dowodowej³⁸. Postanowienie to w istotny sposób ograniczyło prawo właściciela do dysponowania swoją własnością. Było też zapewne

on behalf of their master, any more than against him, but they can be interrogated as to their own act. Given November 1, at Raginassi, in the consulship of the Caesars (294)".

³³ Na temat pozycji procesowej oskarżonego w rzymskim procesie karnym ostatnio zob. szerzej: A. Chmiel, *Reus vel suspectus? On the Status of the Accused and the Suspect in the Roman Criminal Procedure*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, vol. 30(2), s. 63–79.

³⁴ Por. „Organy prowadzące postępowanie karne są obowiązane badać oraz uwzględniać okoliczności przemawiające zarówno na korzyść, jak i na niekorzyść oskarżonego” (art. 4 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1997, nr 89, poz. 555 z późn. zm.; dalej: k.p.k.).

³⁵ Por. O.F. Robinson, *op. cit.*, s. 238.

³⁶ Tłumaczenie za: *The Codex of Justinian...*, vol. 3, s. 2403: „It has long been the rule that, in cases relating to masters or patrons, one should abstain from the judicial examination under torture of their own slaves or freed persons or those of their mother, so that what is drawn out of them by way of confession (during such examination) can furnish decisive evidence neither for or against masters and patrons in both civil and criminal trials. Posted May 9, in the consulship of Sabinus and Venustus (240)".

³⁷ Tak D. Liebs, *op. cit.*, s. 166. Zob. L. Schumacher, *op. cit.*, s. 212.

³⁸ L. Schumacher, *op. cit.*, s. 212.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

przejawem humanitaryzmu i troski – ze strony państwa – o losy najniższej grupy społecznej, jaką byli niewolnicy. Podczas wspomnianych *quaestiones* często bowiem dochodziło do wielu nadużyć ze strony właścicieli, którzy wszelkimi sposobami starali się pozyskać korzystne dla siebie zeznania od swych niewolników, o czym najlepiej może świadczyć relacja Cycerona na temat *quaestio* przeprowadzanego przez Sasię podczas procesu Kluencjusza.

Omówiony powyżej zakaz prywatnych *quaestiones domestica* bardzo przypomina wyraźnie wyartykułowany (do niedawna) w dzisiejszym procesie karnym zakaz wykorzystywania dowodów prywatnych powstałych w związku z toczącym się postępowaniem karnym i dla jego celów³⁹, który w poklasycznym rzymskim procesie karnym został ostatecznie ubrany w ramy normy prawnej.

Reasumując, proces Pizona potwierdza, że dowód z przesłuchania niewolnika *pro domino* był niedopuszczalny – w praktyce sądowej – w rzymskim procesie karnym przynajmniej w początkowym okresie pryncypatu. Znamienne dla tego zakazu było to, że obowiązywał on jedynie wówczas, gdy o przesłuchanie niewolników wnioskował sam ich właściciel. Czy w takich przypadkach dowód z przesłuchania niewolnika był więc w ogóle niedopuszczalny w sprawach karnych? Aby odpowiedzieć na to pytanie, trzeba sięgnąć do ogólnej reguły dotyczącej dowodu z zeznań niewolnika, która została zawarta w cesarskich konstytucjach oraz w relacji Ulpiana, a następnie została przywołana w Digestach Justyniana:

D. 48,18,1,pr.-1 (*Ulpianus libro octavo de officio proconsulis*): *In criminibus eruendis quaestio adhiberi solet. Sed quando vel quatenus id faciendum sit, videamus. Et non esse a tormentis incipiendum et divus Augustus constituit neque adeo fidem quaestioni adhibendam, sed et epistula divi Hadriani ad Sennium Sabinum continentur. I. Verba rescripti ita se habent: "Ad tormenta servorum ita demum veniri oportet, cum suspectus est reus et aliis argumentis ita probationi admovetur, ut sola confessio servorum deesse videatur"*⁴⁰.

Zgodnie z rozporządzeniami Augusta, a także Hadriana, których treść została zamieszczona przez kompilatorów justyniańskich wręcz na samym wstępie tytułu XVIII *De quaestionibus* księgi XLVIII Digestów Justyniana, nie powinno się rozpoczynać postępowania w danej sprawie od przesłuchania niewolników⁴¹. Niewolnicy zaś – zgodnie z reskrypsem Hadriana – mogli zostać przesłuchani w sprawie swego pana, jeżeli ciążyło na nim już

³⁹ Zob. „Mogą być odczytywane na rozprawie wszelkie dokumenty prywatne, powstałe poza postępowaniem karnym i nie dla jego celów, w szczególności oświadczenia, publikacje, listy oraz notatki” (art. 393 § 3 k.p.k. przed nowelizacją Kodeksu postępowania karnego ustawą z dnia 1 lipca 2015 r.). Obecnie treść art. 393 § 3 k.p.k. brzmi: „Mogą być odczytywane na rozprawie wszelkie dokumenty prywatne, powstałe poza postępowaniem karnym, w szczególności oświadczenia, publikacje, listy oraz notatki”.

⁴⁰ *Digesta Iustiniani...*, s. 113: „W zwyczaju jest stosować tortury w celu wykrycia przestępstw. Rozważmy jednak, kiedy i jak długo je stosować. I boski cesarz August postanowił, że nie należy rozpoczynać od zadawania bólu ani zbyt wierzyc wynikom tortur, co było <też> zawarte w liście boskiego cesarza Hadriana do Senniusa Habinusa. I. Tak brzmią słowa reskryptu: »Należy zatem uciekać się do tortur wobec niewolników tylko wtedy, gdy sprawca jest <już> podejrzanym i w oparciu o inne dowody tak bardzo zbliżono się do udowodnienia <win>, że wydaje się, iż brakuje jedynie zeznań niewolników«”.

⁴¹ Por. K. Amiełańczyk, *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 166; idem, *Quaestio per tormenta. O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu*, [w:] *O prawie i jego dziejach. Księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. 1, Białystok–Katowice 2010, s. 57; A. Chmiel, *Ochrona bezpieczeństwa właścicieli niewolników świetle s.c. Silianum – zagadnienia dowodowe*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amiełańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010, s. 61.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

podejrzanie popełnienia przestępstwa, a pozostałe dowody przeprowadzone w sprawie uprawdopodobniały jego winę i brakowało jedynie dowodu z przesłuchania jego niewolników⁴². Decyzja o dopuszczeniu zeznań niewolników należała zatem w danej sprawie do sędziego (cesarskiego urzędnika). Gdyby jednak pan sam chciał oczyścić się z zarzutów, żądając przesłuchania własnych niewolników, sąd zapewne powinien taki wniosek dowodowy odrzucić, zwłaszcza jeżeli pan wystąpił z nim na początku procesu. Jeżeli zaś przeprowadzono w sprawie wszystkie dostępne dowody, które ewentualnie świadczyły na jego niekorzyść, pan mógł się zapewne bronić i dopiero wtedy można było przesłuchać jego niewolników, których do tej pory jeszcze nie przesłuchano. Dopuszczalność dowodu z przesłuchania niewolnika została pozostawiona dyskrecjonalnej władzy sędziego, której zakres był jednak w tym przypadku w ustawowy sposób określony (D. 48,18,1,pr.-1).

Zeznania niewolnika, którego przesłuchania domagał się jego pan w ramach *iudicium publicum*, były więc traktowane w rzymskim procesie karnym jako dowód subsydiarny (pośilkowy). Jego dopuszczalność była, co ciekawe, jednak ograniczona, zwłaszcza jeżeli to pan jako strona procesu (oskarżony) występował z taką inicjatywą dowodową. W takiej sytuacji to sąd miał oceniać, czy taki dowód może zostać przeprowadzony czy też nie. Pan mógł oczywiście przesłuchać swych niewolników w ramach *iudicium domesticum*, jednak już w pierwszej połowie III w. n.e. uznano pozyskiwane w ten sposób dowody za niedopuszczalne.

PODSUMOWANIE

Bez wątpienia zakaz *quaestio de servis pro domino* z jednej strony ograniczał czystą kontradiktoryjność rzymskiego procesu karnego na rzecz zasady oficjalności, czyli działania z urzędu (*ex officio*), ale z drugiej strony miał zabezpieczyć realizację zasad bezstronności i obiektywności, które miały z kolei zagwarantować funkcjonowanie jednej z najważniejszych zasad rzymskiego procesu karnego, czyli prawdy materialnej⁴³. Ustawowo jednak zagwarantowana w D. 48,18,1,pr.-1 możliwość dopuszczenia dowodu z przesłuchania niewolnika także *pro domino*, a więc na wniosek oskarżonego pana, stanowiła bez wątpienia gwarancję jego prawa do obrony.

Jak widać, z pozoru dość restrykcyjne rozwiązania procesowe, wprowadzane w prawie rzymskim w różnych okresach historycznych, nie stały w sprzeczności z naczelnymi zasadami procesowymi wypracowanymi przez Kwiryków na przestrzeni wieków, a znanymi po dziś dzień.

⁴² Por. K. Amielańczyk, *Rzymskie prawo karne...*, s. 166; A. Nogrady, *op. cit.*, s. 241; B. Sitek, „*Quaestionem*” *intelligere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 164; P.A. Brunt, *Evidence given under Torture in the Principate*, „*Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*” 1980, vol. 97(1), s. 258; U. Vincenti, *Duo genera sunt testium. Contributo allo studio della prova testimoniale nel processo romano*, Padova 1989, s. 121.

⁴³ Na temat rozumienia zasady prawdy materialnej w rzymskim postępowaniu karnym okresu pryncypatu zob. K. Amielańczyk, *O kształtowaniu się niektórych zasad procesowych...*, s. 26–27.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *Cicero, pro Roscio Amerino – rzymski proces o zabójstwo*, „Biuletyn LTN. Humanistyka” 1993, nr 1, DOI: <https://doi.org/10.1093/oseo/instance.00163928>.
- Amielańczyk K., *O kształtowaniu się niektórych zasad procesowych w rzymskim postępowaniu karnym okresu pryncypatu*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2007, vol. 10.
- Amielańczyk K., *Quaestio per tormenta. O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu*, [w:] *O prawie i jego dziejach. Księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. 1, Białystok–Katowice 2010.
- Amielańczyk K., *Rzymskie prawo karne w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Amielańczyk K., *Slave as a Subject of Legal Protection in the Roman Public Criminal Law: A Contribution to the Discussion on the Situation of Slaves in the Roman State*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, vol. 29(5).
- Amielańczyk K., *U podstaw prawa prywatnego: „Rzymski proces cywilny” i jego zasady*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2010, vol. 24.
- Arcaria F., *Diritto e processo penale in età Augustea. Le origini della cognitio criminale senatoria*, Torino 2009.
- Arcaria F., *Senatus censuit. Attività giudiziaria ed attività normativa del senato in età imperiale*, Milano 1992.
- Bleicken J., *Senatsgericht und Kaisergericht. Eine Studie zur Entwicklung des Prozessrechts im frühen Prinzipat*, Göttingen 1962.
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908.
- Brunt P.A., *Evidence given under Torture in the Principate*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1980, vol. 97(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1980.97.1.256>.
- Chmiel A., *Immediacy principle in the Roman criminal procedure*, „Krytyka Prawa” 2016, nr 2, DOI: <https://doi.org/10.7206/kp.2080-1084.106>.
- Chmiel A., *Ochrona bezpieczeństwa właścicieli niewolników świetle s.c. Silanianum – zagadnienia dowodowe*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010.
- Chmiel A., *Proces katylinarczyków jako przykład rzymskiego „procesu politycznego”*, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015.
- Chmiel A., *Przykład zastosowania s.c. Silanianum, czyli o tym, dlaczego rzymska iustitia stawiała się niekiedy okrutna*, [w:] *Przemoc w świecie starożytnym. Źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017.
- Chmiel A., *Reus vel suspectus? On the Status of the Accused and the Suspect in the Roman Criminal Procedure*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, vol. 30(2), DOI: <https://doi.org/10.17951/sil.2021.30.2.63-79>.
- Chmiel A., *Zasada kontrydiktoryjności w rzymskim procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Prawo” 2018, z. 101, DOI: <https://doi.org/10.15584/znurprawo.2018.22.3>.
- Cicero, *Pro Publio Quinctio. Pro Sexto Roscio Amerino. Pro Quinto Roscio Comoedo. De Lege Agraria I., II., III.*, transl. J.H. Freese, London 1961.
- Cicero, *Pro T. Annio Milone. In L. Calpurninum Pisonem. Pro M. Aemilio Scauro. Pro M. Fonteio. Pro C. Rabirio Postumo. Pro M. Marcello. Pro Q. Ligario. Pro Rege Deiotaro*, transl. N.H. Watts, London 1958.
- De Marini Avonzo F., *La funzione giurisdizionale del senato romano*, Milano 1957.
- Del Prete P., *Le responsabilità dello schiavo nel diritto penale romano*, Bari 1937.
- Del Prete P., *Quaestio de servis contra dominos*, „Annali semin giur. – econom.” 1933, no. 2.
- Digesta Iustiniani. Digesta Jutyniańskie. Tekst i przekład*, red. T. Palmirski, ks. VII.2, Kraków 2017.
- Dyjakowska M., *The Evidence Given by Slaves in the Trials of crimen maiestatis*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, vol. 30(2), DOI: <https://doi.org/10.17951/sil.2021.30.2.125-138>.
- Ehrhardt A., *s.v. tormenta*, [w:] *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, vol. 6A, Alessandria 2010.
- Freese J.H., *Pro Roscio Amerino*, London 1967.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Geib G., *Geschichte des römischen Criminalprozesses bis zum Tode Iustinians*, Leipzig 1842.
- Kaser M., *Zur Kriminalgerichtsbarkeit gegen Sklaven*, „Studia et Documenta Historiae et Iuris” 1940, vol. 6(2).
- Kołodko P., *A Few Remarks on Slaves and Criminal Law: Deliberations Based on D. 48,2,12,4*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2020, vol. 29(5), DOI: <https://doi.org/10.17951/sil.2020.29.5.117-131>.
- Liebs D., *Der Schutz der Privatsfäre in einer Sklavenhaltergesellschaft: Aussagen von Sklaven Gegen Ihre Herren nach Römischem Recht*, „Bulletino dell Instituto di Diritto Romano” 1980, vol. 83.
- Loska E., *Inconvenient Witnesses: Testimonies of Slaves in a Criminal Trial During the Republic and the Principate*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, vol. 30(1), DOI: <https://doi.org/10.17951/sil.2021.30.1.197-204>.
- Loska E., *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, nr 3.
- Mantovani D., *Quaerere, quaestio. Inchiesta lessicale e semantica*, „Index. Quaderni camerti di studi romanistici” 2009, vol. 37.
- Mommsen T., *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899.
- Mossakowski W., *Iudicium domesticum w okresie republiki rzymskiej*, [w:] *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995.
- Nogrady A., *Römisches Strafrecht nach Ulpian. Buch 7 bis De officio proconsulis*, Berlin 2006, DOI: <https://doi.org/10.3790/978-3-428-52257-6>.
- Robinson O.F., *Slaves and the Criminal Law*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1981, vol. 98(1), DOI: <https://doi.org/10.7767/zrgra.1981.98.1.213>.
- Schumacher L., *Servus index. Sklavenverhoer und sklavenanzeige im republikanischen und kaiserzeitlichen Rom*, Wiesbaden 1982.
- Sitek B., „*Quaestionem*” *intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Steck U., *Der Zeugenbeweis in den Gerichtsreden Ciceros*, Frankfurt am Main 2009.
- Stroh W., *Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*, Stuttgart 1975, DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110951318>.
- Tacyt, *Dziela*, t. 1, przeł. S. Hammer, Warszawa 1957.
- The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, vol. 2, Books IV–VII, based on a translation by Justice F.H. Blume, ed. B.W. Frier, Cambridge 2016.
- The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, vol. 3, Books VIII–XII, based on a translation by Justice F.H. Blume, ed. B.W. Frier, Cambridge 2016.
- Varvaro M., *Legittima difesa, tirannicidio e strategia difensiva nell’orazione di Cicerone a favore di Milone*, „Annali del Seminario Giuridico dell’Università degli Studi di Palermo” 2013, vol. 56.
- Vincenti U., *Duo genera sunt testium. Contributo allo studio della prova testimoniale nel processo romano*, Padova 1989.
- Zumpt A.W., *Der Kriminalprozess der Römischen Republik*, Leipzig 1871.